A balkáni kötőmód beépülése két magyar nyelvváltozat beszélőinek grammatikájába

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés*

E tanulmány amellett érvel, hogy a köznyelvben a közelmúltban megjelenő *Nem kell elmenjek* mondattípus az úgynevezett balkáni kötőmód megnyilvánulása. A főnévi igeneves kifejezésnek redukált kötőmódú mellékmondattal való felváltása a görögben kezdődött, majd a göröggel szomszédos nyelvekre: az albánra, macedónra, bolgárra, románra és szerbre is kiterjedt (Joseph 1983), és román közvetítéssel a magyar nyelvterületet is elérte. A változás a moldvai magyar nyelvjárást érintette legmélyrehatóbban, de a redukált kötőmódú mellékmondat az erdélyi magyar köznyelvben is gyakorivá vált, és a magyarországi köznyelvben is egyre elfogadottabb. Írásom a jelenség terjedésének két összetevőjére mutat rá. A balkáni kötőmód a moldvai magyar nyelvben több kontextusban jelenhet meg, mint a magyar köznyelvben, ami arra vezethető vissza, hogy eltérő módon épült be a moldvai beszélők és a köznyelvet beszélők grammatikájába. A kolozsvári és a budapesti köznyelvben hasonló a jelenség disztribúciója, de eltérő a megítélése, ami minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a balkáni kötőmód a kolozsvári beszélők román másodnyelvében is jelen van.

A tanulmány 2. része a modális predikátumok hagyományos bővítési lehetőségeit tekinti át. A 3. rész a változást: az új szerkezetek megjelenését tárgyalja. A 4. rész amellett érvel, hogy az új szerkezetek a románban meggyökeresedett balkáni kötőmód magyar megfelelői. Az 5. rész azt mutatja be, hogy milyen eltérő módon épült be a balkáni kötőmód a magyar köznyelvbe és a moldvai magyar dialektusokba. A 6. rész összefoglalás.

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 69–85.

* Ez a tanulmány a NKFIH támogatásával, a 129921 sz. kutatási projektum keretében készült. Köszönetet mondok Dömötör Adrienne-nek a 3. lábjegyzetben jelzett probléma tisztázásához nyújtott segítségéért.

2. A modális predikátumok hagyományos bővítési lehetőségei

A magyar köznyelvben a balkáni kötőmód elsősorban a *kell*, kisebb mértékben a *szabad* modális segédigék bővítményeként jelent meg. Ahhoz, hogy megértsük, miért éppen ez a kontextus kedvezett az átvételének, át kell tekintenünk a modális predikátumok bővítési lehetőségeit.

2.1. Főnévi igeneves kifejezés

A modális predikátumok, mind a melléknevek, például a *szükséges, szabad, muszáj*, mind az igék, például a *kell, szabad*[1], *lehet, szeretne, akar*, bővíthetők főnévi igeneves kifejezéssel. Ha a modális predikátumnak van a mondatbővítményen kívül is vonzata (a *szeretne, akar* esetében alanya, a személytelen predikátumok esetében dativusban álló experiense), e főmondati vonzat kontrollálja az infinitivus rejtett PRO alanyát (1a–c). A rejtett külön alany bizonyítéka, hogy más thematikus szerepet hordozhat, mint főmondati kontrollálója. Például (1a,b)-ben a főmondati alany experiens, a beágyazott mondat alanya pedig agens.

(1) a. Ma nem kell Jánosnak$_i$ [*PRO*$_i$ korán felkelni]
b. Jánosnak$_i$ fontos volt [*PRO*$_i$ megkapni az állást]
c. János$_i$ szeretne [*PRO*$_i$ táncolni]

Főmondati kontrolláló híján az igenévnek saját alanya van, melyet dativusban álló hangzó főnévi kifejezés vagy rejtett pro képvisel. Az igenév az alanyával egyező számú és személyű birtokos személyragot visel.

(2) a. Ma nem kell [Jánosnak korán felkelnie]
b. Fontos volna [*pro* megkapnia az állást]

Ha sem a főmondat nem tartalmaz potenciális kontrollálót, sem az igenév nem visel az alany személyére, számára utaló személyragot, az infinitivus PRO alanyát általános vagy határozatlan értelmű PRO$_{arb}$-nak (tetszőleges PRO-nak) értjük:

(3) Nem érdemes [*PRO*$_{arb}$ feleslegesen idegeskedni]

A generatív nyelvelmélet az igeneves kifejezéseket önálló tagmondatnak tekinti, melyek lényegében csak abban különböznek a véges igét tartalmazó tagmondatoktól, hogy nincs saját idejük és módjuk, és a magyarban nincs mondatbevezető-

[1] A *szabad* viselkedhet akár melléknévi predikátumként (*szabad volt, szabad legyen, szabad lenne*), akár igei predikátumként (*szabadott, szabadjon, szabadna*). Az írott magyar nyelvet – tág értelemben a köznyelvet – 1772-től az ezredfordulóig dokumentáló Magyar történeti szövegtár adatai szerint viszonylag kiegyensúlyozott a melléknévi és az igei használat aránya: 23 *szabadott*-tal szemben 115 *szabad volt* alakot, 26 *szabadjon*-nal szemben 50 *szabad legyen* alakot, és 226 *szabadna* alakkal szemben 8 *szabad lenne* alakot találunk.

jük, azaz alárendelő kötőszavuk sem. Az igeneves kifejezések ugyanolyan operátorokkal terjeszthetők ki, mint a véges tagmondatok: tagadhatók (4a), tartalmazhatnak fókuszt és hatóköri pozícióba vitt kvantort (4b), valamint topikot is (4c):

(4) a. Fontos volna [*pro* **nem** elkésnünk]
b. János szeretne [*PRO* **minden nap csak TÍZRE** bejárni]
c. Nem kell [**Jánosnak** megtudnia az igazat]

2.2. *Hogy*-kötőszós kötőmódú mellékmondat

A modális predikátumok – a *lehet* kivételével – kötőmódú mellékmondattal is bővíthetők. A személytelen predikátumok: a *kell,* a *szabad* és a melléknévi modálisok esetében a kötőmódú mellékmondat egyenértékű lehet a személyragos főnévi igenévi bővítménnyel, amint ezt (2a,b) és (5a,b) összevetése megmutatja:

(5) a. Ma nem kell, hogy János korán felkeljen.
b. Fontos volna, hogy *pro* megkapja az állást.

A *lehet* nem enged meg kötőmódú mellékmondati bővítményt – kivéve a buletikus értelmű *nem lehet* predikátumot (6a). A circumstantialis értelmű (a körülmények által meghatározott lehetőségre utaló) *lehet* csak infinitivussal bővíthető (6b), az episztemikus jelentésű *lehet* pedig csak kijelentő módú mellékmondattal (6c).

(6) a. Nem lehet, hogy kudarcot valljunk.
b. Ezt a kabátot$_i$ lehet [mosógépben mosni t_i]
c. Lehet, hogy holnap esni fog.

A *szeretne* és az *akar* is bővíthető véges kötőmódú mellékmondattal is; azonban esetükben az infinitivusi és a véges mellékmondati bővítmény nem cserélhető fel szabadon. A kötőmódú mellékmondati bővítmény alanya nem lehet azonos a főmondati alannyal (azaz, a mellékmondatban obviáció[2] lép fel) – amint ezt (7a) és (7b), valamint (8a) és (8b) összevetése mutatja:

(7) a. János$_i$ nem szeretné, hogy a szerencsétlen$_j$ énekeljen.
vö. b. János$_i$ nem szeretne [PRO$_i$ énekelni]

(8) a. A fiúk$_i$ azt akarják, hogy pro$_j$ énekeljék el az indulót.
vö. b. A fiúk$_i$ el akarják [PRO$_i$ énekelni az indulót]

2.3. Hosszú operátor-mozgatás és igekötőemelés

Mind az infinitivusi (9), mind a *hogy*-kötőszós mellékmondati bővítményt tartalmazó modális szerkezetekben (10) lehetséges hosszú operátor-mozgatás, azaz, a

[2] Az obviáció az a jelenség, amikor a mellékmondat névmási alanyának referenciája kötelezően eltér a főmondati alany referenciájától (Pintér 2011).

beágyazott mondat valamely kifejezésének a modális predikátum előtti fókusz-, kvantor- vagy topikpozícióba való mozgatása. Például:

(9) a. [$_{FocP}$ Csak TÍZRE$_i$ kell [holnap bemennünk t_i]]
b. [$_{DistP}$ Mindenkit$_i$ szeretnék [meghívni t_i a születésnapomra]]
c. [$_{TopP}$ Jánosnak$_i$ nem szabadna [mindenkit félrevezetnie t_i]]

(10) a. [$_{TopP}$A gyerekek$_i$ [$_{FocP}$ csak TÍZRE$_j$ kell,[$_{CP}$ hogy holnap bemenjenek az iskolába t_i t_j]]]
b. [$_{DistP}$ Mindenkit$_i$ [$_{FocP}$ ÚJÉVKOR$_j$ szeretném, [$_{CP}$ hogy meghívjunk t_i t_j]]]
c. [$_{TopP}$ A beteget$_i$ nem szabad, [$_{CP}$ hogy bárki meglátogassa t_i]]

A hosszú operátor-mozgatás (azaz, a tagmondathatáron átívelő fókuszmozgatás, kvantoremelés és topikalizáció) lényegében bármilyen bővítményi szerepű infinitivusi vagy *hogy*-kötőszós mondatbővítményből lehetséges. Az igekötő, illetve igemódosító viszont nem mozgatható szabadon a fölérendelt tagmondatba:

(11) a. *[$_{PredP}$ Fel$_i$ utálok [t_i kelni korán reggel]]
b. *[$_{PredP}$ El$_i$ láttam [t_i utazni a szomszédaimat]]

(12) a. *[$_{TopP}$ Az irodába [$_{PredP}$ be$_i$ ígértem, [$_{CP}$ hogy t_i megyek]]]
b. *[$_{PredP}$ Mindenkit [$_{PredP}$ fel$_i$ mondtak, [$_{CP}$ hogy t_i hívjunk]]]

Igekötőemelés modális igei predikátumot bővítő infinitivusi tagmondatból lehetséges. A modális igék: a *kell, szabad, lehet, szeretne, akar* jelentéstanilag korlátozott önállóságú úgynevezett fél-segédigék (semi-auxiliaries), és ennek megfelelően kerülik a komment élére eső, a komment legnyomatékosabb elemét kitüntető főhangsúlyt. Nem esik rájuk a főhangsúly, ha tagadószó vagy fókusz áll előttük (13a,b). Fókusz vagy tagadószó hiányában a főnévi igenév igekötőjét, igemódosítóját vonzzák maguk elé (13c), vagy ha nincs ilyen, akkor magát az igenevet (13d):

(13) a. Csak TÍZRE$_i$ kell [bemennem pro t_i]
b. Nem kell [bemennem pro]
c. Be$_i$ kell [t_i mennem pro]
d. Segítenem$_i$ kell [pro t_i]

A *szeretne* és a *szabad* esetében csupán lehetőség az igekötőemeléssel való hangsúlykerülés (14a,b). Ezek az igék feltehetőleg azért nem hangzanak idegenül főhangsúllyal sem, mert a *szeret* alakot főigeként, a *szabad* alakot pedig melléknévként megszoktuk hangsúlyos helyzetben.

(14) a. Szeretnék bemenni./Be szeretnék menni.
b. Szabad bemennünk?/Be szabad mennünk?

Igekötőemelés akkor lehetséges, ha az infinitivusi tagmondat nem tartalmaz operátort; vagy igével kezdődik (15a–d), vagy legfeljebb egy operátorszerep nélküli bővítmény vagy szabad határozó ékelődik a főige és a segédige közé (16a).

(15) a. Jánosnak$_j$ [$_{PredP}$ el$_i$ kellett [$_{PredP}$ t_i énekelnie t_j a dalt]]
b. Jánosnak$_j$ [$_{PredP}$ el$_i$ szabad [$_{PredP}$ t_i énekelnie t_j a dalt]]
c. Jánosnak$_j$ [$_{PredP}$ el$_i$ lehet [$_{PredP}$ t_i énekelnie t_j a dalt]]
d. János [$_{PredP}$ el$_i$ akarja/szeretné [$_{PredP}$ t_i énekelni a dalt]]

(16) a. ?A hallgatóknak tízig [$_{PredP}$ be$_i$ kell [$_{PredP}$ a dolgozatot [$_{PredP}$ t_i fejezniük]]]
vö. b. A hallgatóknak tízig [$_{PredP}$ be$_i$ kell [$_{PredP}$ t_i fejezniük a dolgozatot]]

Az infinitivusi tagmondatban található fókusz vagy tagadószó meggátolja az igekötőemelést:

(17) a. *[$_{PredP}$ Meg$_i$ lehet [$_{NegP}$ nem hívnunk t_i a családot]]
vö. b. [$_{PredP}$ Nem lehet [$_{PredP}$ meghívnunk a családot]]
c. [$_{PredP}$ Lehet [$_{NegP}$ nem meghívnunk a családot]]

(18) a.*Jánosnak [$_{PredP}$ be$_i$ kell [$_{FocP}$ csak TÍZRE mennie t_i]]
vö. b. Jánosnak [$_{FocP}$ csak TÍZRE [$_{PredP}$ kell [$_{PredP}$ bemennie]]]
c. Jánosnak [$_{PredP}$ be$_i$ kell [[$_{PredP}$ t_i mennie tízre]]

Az igekötőemelést den Dikken (2004) és É. Kiss (2009) a mondategyesítés jeleként értékelte. Igekötőemelés esetén az infinitivusi kifejezés legfeljebb egy operátorok nélküli PredP projekció lehet; operátorprojekciókat nem tartalmazhat.

A modális predikátumok kiterjesztési lehetőségeit meghatározó sajátságok az alábbi táblázatba rendezhetők:

	infinitivusi bővítmény	**kötőmódú bővítmény**	**obviáció**	**hangsúlykerülés**
szükséges, szabad*$_{\text{m.név}}$*, muszáj	+	+	–	–
kell, szabad$_{ige}$	+	+	–	+
lehet	+	–	–	+
akar, szeretne	+	+	+	+

1. táblázat. *A modális predikátumok sajátságai.*

Abból, hogy a balkáni kötőmód a *kell* és a *szabad* igék mondatbővítményében jelent meg, következtethetünk megjelenésének feltételeire. A *kell* és a *szabad* hangsúlykerülők, azaz, igénylik az igekötőemelést, pontosabban az igekötőemelést lehetővé tevő tagmondat-redukciót; másrészt van az infinitivussal egyenértékű (nem obviatív) kötőmódú mondatbővítményük.

3. Az újítás

3.1. Korpusz-adatok

A 2. részben áttekintett bővítési lehetőségek az ómagyar kortól jellemzik nyelvünket. A régiségben a modálisok leggyakoribb bővítménye az infinitivusi kifejezés. Az infinitivusból való igekötőemelés is évszázadra visszamenően adatolható:

(19) a. theuled **el kel mennem** (Virágének (1490))
b. Ha Isten **meg akar tartani** meg tart (Ómagyar levelek, 59 (1526))
c. **ffel kel** embernek ffÿanak **magaztatnÿ**
(*Érsekújvári Kódex*, 534b (1529))

A modális predikátumot bővítő véges mellékmondat ritka az ómagyar és középmagyar korban, és soha nem tartalmaz igekötőemelést[3], például:

(20) akarom hogÿ ew **meg mencze** magat ez ewkewrtewl
(*Jókai-kódex*, 100 (1370))

A véges mondatból való igekötőemelés első ismert példái a XIX. század közepéről valók:

(21) a. **Öszve**$_i$ **kell**, hogy t_i **ismerkedjenek** (MTSz 1846)
b. **Meg**$_i$ **kell**, hogy t_i **érjem** azt a szép napot (MTSz 1849)

Míg az adatbázisok XIX. és XX. századi példáiban csak a *kell* ige esetében találunk véges bővítményből való igekötőemelést, a Google-keresés azt mutatja, hogy

[3] Kiss–Pusztai (2003: 664) ugyan idéz egy állítólagos példát 1584-ből:

(i) el kell mindnyájan veszszetek miattam (Boszp.Ok.28)

Az idézet a Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (szerk. Komáromy Andor) 1910-es kiadásán alapul (28. o.). Azonban, mint a per anyagának 2014-es javított kiadásából kiderül (Pakó–Tóth 2014: 111), az 1910-ben közölt szöveg téves; az eredeti jegyzőkönyvben a *vesszetek* helyett *vesznetek*, azaz személyragos főnévi igenév szerepel. Az idézet pontosan így szól:

(ii) Hallottam illyen szidalmat az szomszédságban: „Fatilla lélek kurvák, **el kell mindnyájan vesznetek** miattam!" (KBosz. 19. Kolozsvár, 1584)

A Nyelvtudományi Intézet Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusza is ezt a változatot közli.

a mai nyelvhasználatban a többi kötőmódú mellékmondatot vonzó hangsúlykerülő modális igével is előfordul:

(22) a. Nekem **meg**$_i$ **szabad**, hogy t_i **legyen** ezzel kapcsolatos véleményem.
b. **Meg**$_i$ **akarom**, hogy t_i **szűnjön** azonnal, most.
c. A könyveket mindenképp **be**$_i$ **szeretné**, hogy t_i **mutassák** a műsorban.

A XX. században ennek a szerkezetnek egy redukáltabb változata is megjelent a *kell* és újabban a *szabad* predikátumok mellett, az írott nyelvben először az erdélyi és a kelet-magyarországi írók (Móricz Zsigmond, Tamási Áron és Asztalos István) prózájában. E változatban hiányzik a *hogy* kötőszó, és az igekötő, a modális segédige és a kötőmódú ige szomszédos egymással:

(23) a. **Meg**$_i$ **kell mondjam**. (Móricz: Tündérkert, 212 (1922))
b. **Be**$_i$ **szabad menjünk**?

Bár a *hogy* kötőszó törlése többféle kontextusban is lehetséges a magyarban, a modális igék hagyományosan nem engedik meg. Ezért olyan esetekben, amikor a modális ige hangsúlytalanságát nem igekötőemelés, hanem a modális előtt álló tagadószó vagy fókusz teszi lehetővé, a hiányzó kötőszó önmagában is annak a jele, hogy a beágyazott kifejezés redukált mellékmondat (24a–c). A *hogy*-törlés tagadószót (24d) vagy fókuszt (24e) tartalmazó mellékmondatban nem lehetséges.

(24) a. ERRE **kell legyen** valahol a színház. (MTSz 1925)
b. Nem **kell elhidd**, amit mondok. (Google)
c. Nem **szabad elmondd**! (Google)
d. *MOST kellene ne legyen baj!
e. *Nem szabad csak PÉTERNEK elmondd!

A (23a,b)–(24a–c) alatti szerkezetek csak a *kell* és a *szabad* igékkel fordulnak elő. Először a (22) alatti *hogy*-kötőszós szerkezettípus terjedt el, majd az elmúlt 2-3 évtizedben a kötőszó nélküli változatok is a magyar köznyelv részévé lettek. Posgay (2000) még transzilvanizmusokként írta le őket; mostanra azonban megszűnni látszik regionális jellegük.

3.2. Az új szerkezet elfogadottsága

Kérdőíves felméréssel teszteltük, hogy a redukált kötőmódú szerkezet valóban elfogadott-e a köznyelvet beszélők számára. A kérdőívet 27 budapesti és 18 kolozsvári magyar egyetemistával töltettük ki. Lentebb bemutatandó moldvai magyar nyelvjárási adatok szerint (Péntek 2016–2017) a moldvai magyar nyelvben a szerkezet a *lehet* modális igével is előfordulhat, ezért a *kell* és a *szabad* mellett a *lehet* bővítményeként is teszteltük a redukált kötőmódú mellékmondatot. A kérdőív 10 tesztmondatot és 11 töltelékmondatot tartalmazott. A beszélőknek egy ötfokú Likert-skálán kellett értékelniük a példamondatokat, az alábbi kulcs szerint:

5: tökéletes, én is így mondanám
4: én is mondom így, de nem írnám le
3: én nem használom, de másoktól hallom
2: furcsa, de lehetnek magyar anyanyelvűek, akik így mondják
1: teljesen rossz

Az átlagos skálaértékeket a 2. táblázat mutatja:

	BUDAPEST		KOLOZSVÁR			
SZERKEZETTÍPUS	**átlag**	**SD**	**átlag**	**SD**	**M-Wu teszt**	**p=**
El kell, hogy menjek (21)	4,15	0,95	3,78	0,94	186,00	0,163
El kell menjek (23a)	**3,52**	1,05	**4,22**	0,88	153,00	**0,028**
Csak ESTE kell elmenjek (24a)	**3,78**	0,97	**4,39**	0,7	156,50	**0,032**
Nem kell elmenjek (24b)	**3,04**	0,98	**4,56**	0,62	54,50	**0,001**
Be szabad, hogy menjek? (22a)	**2,56**	0,89	**3,28**	1,07	154,00	**0,027**
Be szabad menjek? (23b)	**3**	0,73	**4,33**	0,77	61,50	**0,001**
Nem szabad bemenjek (24c)	**2,44**	0,93	**4,78**	0,43	8,00	**0,001**
Be lehet, hogy menjünk?	1,7	0,67	1,61	0,61	227,00	0,680
Be lehet menjünk?	1,74	1,02	1,61	1,04	220,00	0,551
Nem lehet bemenjünk	1,56	0,64	1,28	0,58	182,50	0,101

2. táblázat. *A tesztmondatok átlagos Likert-skála értékei.*

Azokat az eredményeket, melyek esetében szignifikáns különbség mutatkozik a budapesti és a kolozsvári értékek között, vastagon szedtük. Amikor szignifikánsan különbözik a szerkezet budapesti és kolozsvári megítélése között, mindig a kolozsvári érték a magasabb.

Még világosabb a köznyelv budapesti és kolozsvári változata közötti különbség, ha összevonjuk a *kell*, a *szabad* és a *lehet* predikátumokat tartalmazó példák értékelését – lásd a 3. táblázatot:

	BUDAPEST	**KOLOZSVÁR**	
	átlag	**átlag**	**p=**
kell	**3,69**	**4,19**	**0,001**
szabad	**2,67**	**4,13**	**0,001**
lehet	1,67	1,50	0,140

3. táblázat. *Összevont Likert-skála értékek.*

Az eredmények azt mutatják, hogy a *kell* és a *szabad* modális predikátumokat bővítő redukált kötőmódú mellékmondat Budapesten és Kolozsváron is része a köznyelvnek. Kolozsváron mind a *kell*, mind a *szabad* modálissal használják a tesztelt szerkezeteket, nemcsak szóban, hanem a formálisabb írott regiszterben is – ugyanakkor a *lehet*-tel elfogadhatatlannak találják őket. Budapesten a *kell* + *hogy*-kötőszós redukált kötőmódú mellékmondat változat a legelfogadottabb; a többi tesztelt szerkezetet sokan csak mondják, de írásban kerülik, és vannak, akik csak másoktól hallják, maguk nem használják. A *lehet* a budapesti köznyelvben sem vonz redukált kötőmódú mellékmondatot. Az a tény, hogy a redukált kötőmódú mellékmondat jelöletlenebb, semlegesebb a kolozsvári köznyelvben, mint a budapestiben, arra utal, hogy Erdélyben hosszabb múltja van; onnan terjedt, illetve terjed át a magyarországi köznyelvbe.

A redukált kötőmódú szerkezet elfogadottságáról 1996-ban is készült kérdőíves felmérés egy átfogó Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat keretében (Göncz 1999; Kontra–Péntek–Szilágyi 2011). Az 1996-os kérdőíven a (25a,b) és (26a,b) alatti mondatok értékelését tesztelték mintegy száz magyarországi és mintegy 200 erdélyi magyar anyanyelvű beszélő megkérdezésével.

(25) a. Mari is meg kell, hogy oldja a saját problémáit.
b. A menekültügyi főbiztos meg kell, hogy oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

(26) a. Mari is meg kell oldja a saját problémáit.
b. A menekültügyi főbiztos meg kell oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

A résztvevők négyfokú Likert-skálán értékelték a mondatokat. Íme (25a,b) és (26a,b) átlagolt elfogadottsága magyarországi és erdélyi beszélők körében:

Mondatok / Értékelés	(25a,b) (*meg kell, hogy oldja*)		(26a,b) (*meg kell oldja*)	
	Magyaro.	Erdély	Magyaro.	Erdély
nagyon jó	21,1%	22,4%	10,0%	53,4%
elfogadható	42,1%	47,8%	27,3%	34,6%
elég rossz	28,7%	20,5%	33,0%	8,8%
nagyon rossz	8,1%	9,3%	29,7%	3,2%

4. táblázat. *A (25a,b) és (26a,b) alatti mondatok elfogadottsága 1966-ban.*

A (25a,b) és (26a,b) alatti szerkezetek azonosak az általam végzett kísérletnek a 2. táblázat 1. és 2. sorában értékelt mondataival. Sajnos, a két felmérés résztvevői eltérő (öt-, illetve négyfokú) skálán értékelték a példamondatokat, és a válaszok kiértékelése is eltérő módon történt (mivel a saját kísérletem megtervezésekor még nem ismertem a 4. táblázatban közölt adatokat). A különbségek ellenére is világos, hogy a *hogy* nélküli redukált kötőmódú szerkezet magyarországi elfogadottsága sokat változott a két vizsgálat között eltelt 23 évben; sokkal közelebb került az erdélyi értékhez. Míg 1996-ban a magyarországi beszélőknek csak a 10%-a tartotta nagyon jónak és 27%-a tartotta elfogadhatónak a szerkezetet, 2019-ben az átlagos elfogadottsága már félúton állt az „én is mondom így, de nem írnám le" és az „én nem használom, de másoktól hallom" értékek között.

3.3. Megszorítások

A redukált kötőmódú mellékmondatból való igekötőemelés ugyanolyan feltételek esetén lehetséges, mint az infinitivusi mellékmondatból való igekötőemelés. Azaz, a beágyazott mellékmondat nem tartalmazhat fókuszt (25b) vagy tagadást (25c). Egy operátorszerep nélküli bővítmény vagy szabad határozó beékelődése a modális és a kötőmódú ige közé nem teszi agrammatikussá a mondatot (25d), ugyanakkor a korpuszadatok között nem találunk ilyeneket.

(25) a. **El**$_i$ **kell**, [(hogy) t_i **ér-j-e** János a vonatot]
b. ***Le**$_i$ **kell**, [(hogy) ne **késse** t_i János a vonatot]
c. ***Be kell**, [(hogy) csak JÁNOS **jöjjön** t_i]
d. **El**$_i$ **kell**, [(hogy) János t_i **érje** a vonatot]

Az igekötőemelés további feltétele, hogy a főmondat ne tartalmazzon a modális utáni elemet:

(26) ***El**$_i$ **kell** nagyon, [(hogy) t_i **érje** János a vonatot]

Ugyanezek a megszorítások érvényesek a kötőmódú mellékmondatban való puszta *hogy*-törlésre is:

(27) a. *HOLNAP kell [**ne** menjünk be az intézetbe]
b. *Nem szabad [**csak JÁNOST** hívjuk meg]

A (23)–(24) alatt szerkezetek esetében kézenfekvő azt feltételezni, hogy a beágyazott projekció egy operátorprojekciók nélküli PredP. A (21)–(22) alatti szerkezetváltozat azonban *hogy* kötőszót, tehát látszólag egy CP-projekciót is tartalmaz; kérdés, hogy ez miért nem gátolja az igekötőemelést. Piñón (1992) és den Dikken (1999) szerint ezekben a mondatokban hosszú fókuszmozgatás történik a CP specifikáló pozícióján keresztül; tehát az igekötő nem a PredP specifikálójába, hanem az operátormezőbe, a FocP specifikálójába érkezik. Ez ellen a feltételezés ellen több érv is szól. (i) A modális predikátum előtt álló igekötő a fókusztól eltérően nem kimerítő értelmű, és szembenállást sem fejez ki. (ii) Az igekötő hangsúlya a fókuszhangsúlytól eltérően nem irtja ki az utána álló elemek hangsúlyát. (iii) Míg igekötőmozgatás nem lehetséges fókuszon vagy tagadószón keresztül, a hosszú fókuszmozgatást nem korlátozzák a beágyazott mondatban található operátorok, pl.:

(28) [$_{\text{FocP}}$ Kit$_i$ szeretnél, [$_{\text{CP}}$ hogy [$_{\text{FocP}}$ csak EGYSZER hívjunk [$_{\text{PredP}}$ meg t_i]]]]?

Feltételezésem szerint az igekötőemelést átengedő *hogy* inkorporálódik a kötőmódú igébe; nem funkcionál mondatbevezetőként. (Az inkorporációt motiváló, kötőszóként és módjelölő igei partikulaként is értelmezhető román *să*-ról lásd a 4. részt.)

4. A balkáni kötőmód

A (21)–(24) alatti szerkezetek sajátságai a balkáni kötőmódot képviselő görög, albán, macedón, bolgár, román szerkezetek sajátságaira emlékeztetnek. Ezekben a nyelvekben az infinitivust teljesen vagy csaknem teljesen kiszorította a kötőmód (Joseph 1983). Következésképp a kötőmód kétarcúvá vált: rejtett PRO alanyát kontrollálhatja egy főmondati argumentum; de lehet önálló, referenciálisan független alanya is. Például a (29) alatti román példában a beágyazott alany lehet a főmondat alanyától kötött PRO vagy egy független referensű pro:

(29) *Ion$_i$ vrea să plece PRO$_i$/pro$_j$ devreme mâine.*
Ion akar CONJ elmenni.CONJ.3SG korán holnap
'Ion holnap korán akar elmenni.' /
'Ion azt akarja, hogy [az illető] korán menjen el holnap.'

A kötőmódot a *să* partikula jelzi 1. és 2. személyben kijelentő, 3. személyben kötőmódú igével társulva. A (29) alatti példa a kötőmódú mellékmondat redukált változata; a teljes változatban a tagmondat élén a *ca* mondatbevezető áll (mely különbözik a *că* indicativusi kötőszótól). A *ca*-val bevezetett tagmondatokban a *ca* és a *să* nem lehet szomszédos (30a). A *să*-val bevezetett tagmondatban viszont nem állhat tartalmas összetevő a *să* előtt (30b,c); a beágyazott ige minden vonzatának és szabad határozójának követnie kell az igét.

(30) a. *Vreau ca mâine să vină Ion.*
akarom hogy holnap CONJ jön-CONJ.3SG Ion
'Azt akarom, hogy Ion jöjjön holnap.'

b. *Vreau să vină Ion mâine.*
akarom CONJ jön-CONJ.3SG Ion holnap
'Azt akarom, jöjjön Ion holnap.'

c. **Vreau mâine să vină Ion.*
akarom holnap CONJ jön-CONJ.3SG Ion

A *să* és a beágyazott ige közé csak klitikumok, köztük a tagadó *nu*, ékelődhetnek.

(31) a. *Vreau ca Ion să nu plece.*
akarom hogy Ion CONJ nem elmegy-CONJ.3SG
'Azt akarom, hogy Ion ne menjen el.'

b. *Vreau să nu-l mai întîlneşti.*
akarom CONJ ne-őt újra találkozik.2SG
'Azt akarom, ne találkozz vele újra.'

Alanyi kontroll és személytelen főmondati predikátum esetén (azaz kontrollos és emelő szerkezetekben) csak a *ca*-nélküli redukált mondatváltozat lehetséges.

Joseph (1983) és Dobrovie-Sorin (1994) elemzésében a *să* egyszerre mondatbevezető kötőszó és módjel. Ez az elemzés látszik megfelelni a beszélők intuíciójának. Az újabb elemzések – elméleti okokból – csak a *ca*-t tekintik kötőszónak; a *să* modális partikula, egy MoodP projekció feje (Motapanyane 1995; Stefanescu 1997; Cornilescu 1997; 2000; Avram 1999; Alboiu 2001; Hill–Mišeska-Tomić 2009; stb.).

A magyar redukált kötőmódú mellékmondat nyilvánvalóan a balkáni kötőmód magyar megfelelője, mely a románból került az erdélyi magyar nyelvbe, és onnan került be a magyarországi köznyelvbe. Román hatásnak tartja Horger Antal is: „Mivel ez a szerkezet csak az oláhokkal szomszédos vidékeken és az oláh nyelvben is ez a szokásos..., ezért valószínű, hogy e nyj.-i jelenségben oláh hatást kell látnunk" (Horger 1934). A *hogy*-os és a *hogy* nélküli változat a *să*-val kezdődő redukált román kötőmódú mellékmondat kettős arculatát tükrözi: a *hogy*-os változat kötőszóként, a *hogy* nélküli változat módjelként ülteti át a *să*-t a magyarba.

5. A balkáni kötőmód két magyar nyelvváltozatban

5.1. Köznyelv

A románból az erdélyi magyar köznyelvbe átkerülő, majd onnan a magyar köznyelv egészébe továbbterjedő redukált kötőmódú mellékmondat a *kell* és a *szabad* modális igék mellett jelent meg az infinitivusi bővítmény alternatívájaként. Ez az a két modális predikátum, mely (i) hagyományosan mind infinitivusi, mind *hogy*-

kötőszós kötőmódú mondatbővítményt megenged; (ii) melyek esetében a kétféle bővítmény lehet egyenértékű (azaz, a véges mellékmondatban nem lép fel obviáció); és (iii) melyek hangsúlykerülő sajátságuk folytán igekötőemelést váltanak ki. (A *lehet* esetében hiányzik a kötőmódú alternatíva; az *akar* típusú kontrolligék esetében az obviáció következtében nem alternatívája egymásnak az infinitivusi és a véges mondatbővítmény; a melléknévi predikátumok pedig, mint például a *muszáj*, nem hangsúlykerülők, így nem igénylik az igekötőemelést.) A köznyelvben végbement változás abban áll, hogy a *kell* és a *szabad* infinitivusi mellékmondatában hagyományosan lehetséges mondatredukció és az ezáltal lehetővé váló igekötőemelés lehetősége e predikátumok kötőmódú mondatbővítményére, azaz, a (32a) típusú [modális + személyragos infinitivusi kifejezés] kontextusról a (32b) típusú [modális + kötőmódú mellékmondat] kontextusra is kiterjedt.

(32) a. Jánosnak meg kell írnia a dolgozatot.
b. János meg kell (hogy) írja a dolgozatot.

A kiterjesztését minden bizonnyal megkönnyítette, hogy a kétféle bővítmény tartalmilag egyenértékű (nincs önálló alanyuk és önálló igeidejük), és formailag is hasonlóak. A főnévi igenév ugyan birtokos személyragot visel, ez azonban gyakran egybeesik a megfelelő igei személyraggal. Az alanyok esetbeli különbsége is eltűnik rejtett névmási alany esetén – így előfordulhat, hogy a hagyományos változat (33a) és az újítás (33b) csak egyetlen hangban különbözik:

(33) a. Meg kell ír**n**unk egy dolgozatot.
b. Meg kell ír**j**unk egy dolgozatot.

Összefoglalva a fentieket: a balkáni kötőmód a mind főnévi igenévi, mind kötőmódú mellékmondati bővítményt megengedő személytelen, hangsúlykerülő modális predikátumok kontextusában került a magyarba, a főnévi igeneves kifejezésekben lehetséges tagmondat-redukciónak a kötőmódú mondatokra való kiterjesztésével.

5.2. A moldvai magyar dialektus

A moldvai magyarban sokkal kiterjedtebb a balkáni kötőmód használata, mint a köznyelvben. Ez nyilvánvalóan a Moldvában domináns román nyelv hatásának a következménye. E nyelvváltozatban a redukált kötőmódú mellékmondat az 1. táblázatban felsorolt valamennyi modális predikátumfajta mellett előfordul. A *kell* esetében a *hogy* nélküli redukált kötőmódú mellékmondat teljesen kiszorította a személyragozott infinitivust. Az infinitivusi bővítmény csak általános értelmű (PRO_{arb}) alannyal lehetséges – lásd a (34) alatti példát, melyben mindkét bővítménytípus előfordul.

(34) S akkor mink gondoltuk, hogy **el kell menjünk** *pro* a templomba, hogy meg mondjuk a pāternak, hogy holgassa meg hogy **mit kell mondani** PRO_{arb}
(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html)

Informánsaink szerint a (34) alatti példa az *el kell mennünk* igealakkal helytelen volna.

A *szabad*-nak ebben a dialektusban nincs tagmondattal bővülő modális értelme; legfeljebb ablativusi bővítményt enged meg (*szabad valakitől, valamitől*).

A moldvai magyarban a *lehet* is redukált kötőmódú mellékmondatot vonz – lásd Benő–Hegedűs (2019). A tagmondat-redukció a (35) alatti példákban igekötőemelést eredményez. Amikor a *lehet*-et hangsúlyos főmondati elem előzi meg, mint a (36)-os példában, a tagmondatredukció *hogy*-törlésben és az operátormező hiányában nyilvánul meg.

(35) a. Magik **bé lehet menjenek** Dzsidásra.
b. Ide **bé lehet hozzák**.
c. **Ki lehet keljen** mind a tizenhét tojás.
d. Tizet **be lehet üssz**. (Péntek 2016–2017)

(36) Nagyböjtbe **nem lehet meg edd** a feleset, vagy **nem lehet menj** táncolni.
(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html)

A melléknévi modális predikátumok személyragozott infinitivusi bővítményét is redukált kötőmódú mellékmondat váltotta fel:

(37) a. Ha elérsz vajegy nagyvárosba, akkor **jó lenne** ezt **lássad.**
(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html)
b. **Muszáj igyak**. (Péntek 2016–2017)

A moldvai magyar nyelv szótárában idézett példák tanúsága szerint (Péntek 2016–2017) a moldvai magyar nyelv egyes aldialektusaiban a balkáni kötőmód nemcsak személytelen modálisokat bővíthet, hanem az *akar* és a *szeret* mellett is állhat (38, 39). A mi forrófalvi informánsaink nem használtak ilyen szerkezeteket (http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html).

(38) a. Szereti igyék.
b. Szeretem varrjak.

(39) a. Ű akar igyik.
b. Nem akar dolgozzék. (Péntek 2016–2017)

A moldvai adatok azt mutatják, hogy a moldvai magyarban más szerepet játszik a balkáni kötőmód, mint a magyar köznyelvben. Míg a köznyelvben a balkáni kö-

tőmód a személyragos infinitivusszal és kötőmódú mellékmondattal egyaránt bővíthető hangsúlykerülő személytelen modális predikátumok esetében jelent meg a kötőmódú mellékmondat választható redukált alternatívájaként, a moldvai magyar nyelvben teljesen kiszorította a személyragos infinitivust, sőt egyes aldialektusokban a modális kontroll-igék bővítményét is. A köznyelvben a kontroll-igék kötőmódú mondatbővítményében obviáció lép fel. A moldvai magyarban az infinitivus helyébe lépő redukált kötőmódú mellékmondatban nincs obviáció; a főmondat és a mellékmondat pro alanya lehet korreferens.

6. Összefoglalás

Az infinitivust kiszorító balkáni kötőmód a görög nyelvben alakult ki (Joseph 1983; Mišeska-Tomić 2006), és onnan terjedt át a környező balkáni nyelvekre, de a görög epicentrumtól távolabbi balkáni nyelvekben: a románban és a szerbben az új változat nem vált kizárólagossá (Joseph 1983), azaz, az areális terjedés fokozatosan veszített az erejéből. Egyes kutatók, például Reichenkron (1962), Demiraj (1970), Hill (2013) és Bîlbîie–Mardale (2018) kronológiai érvek alapján a mellett érveltek, hogy valójában nem is terjedésről, hanem párhuzamos belső fejleményekről van szó. Az a tény, hogy a balkáni kötőmód a nem-indo-európai magyar nyelvben is megjelent, a Sprachbund effektust, azaz, az areális terjedést valószínűsíti, hiszen az uráli magyarban és az indo-európai balkáni nyelvekben túlságosan különböznek a kiinduló feltételek ahhoz, hogy az infinitivusi kifejezés redukált kötőmódú mellékmondattal való felváltását független párhuzamos folyamatok eredményének tarthassuk. Az a tény is az areális terjedés mellett szól, hogy a terjedés fokozatosan csökkenő intenzitása keletről nyugatra haladva a magyar nyelvterületen is megfigyelhető.

A balkáni kötőmód terjedésének fokozatossága a magyar e(xternális)-nyelv szintjén értelmezhető – de bizonyos értelemben fokozatbeli különbség van a balkáni kötőmódnak a moldvai magyar beszélők grammatikájában (i(nternális)-nyelvében) játszott szerepe és a magyar köznyelvet beszélők grammatikájában játszott szerepe között is. Míg a köznyelvben a balkáni kötőmód a *kell* és a *szabad* kötőmódú mellékmondatának opcionális redukált változata, a moldvai magyarban jóval több kontextusban jelenik meg, és használata kötelező – hiszen teljesen kiszorította a személyragos infinitivust, sőt egyes nyelvváltozatokban a modális kontroll-igék személyrag nélküli infinitivusi vonzatát is.

Másfajta fokozatbeli különbség figyelhető meg a magyar köznyelv kolozsvári és budapesti beszélőinek i-nyelve között. A kolozsvári beszélők nyelvében lényegében nem tapad regiszterbeli vagy stilisztikai jelöltség a kötőmódú mellékmondat redukált változatához; a budapesti beszélők jó része számára viszont még jelölt a szerkezet, ezért írásban, azaz formálisabb megnyilatkozásban nem használnák. Sőt a beszélők egy része, valószínűleg az idősebbje, maga nem is használja a szerkezetet, bár grammatikusnak fogadja el.

Források

Magyar Történeti Szövegtár: http://www.nytud.hu/hhc/
Ómagyar Korpusz: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/en-descr.html
TMK = *Történeti magánéleti korpusz*: http://tmk.nytud.hu/. Leírása: Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. NyK. 113 (2017): 85–110; Attila Novák–Katalin Gugán–Mónika Varga–Adrienne Dömötör: Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. Language Resources and Evaluation 52 (2018): pp. 1–28.

Hivatkozások

Alboiu, Gabriela 2001. *The Features of Movement in Romanian*. The University of Bucharest Press. Bukarest.

Avram, Larisa 1999. *Auxiliaries and the Structure of Language*. The University of Bucharest Press. Bukarest.

Benő Attila–Hegedűs Attila 2019. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogy* törlése a *lehet* után. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 189–200.

Bîlbîie, Gabriela–Alexandru Mardale 2018. The Romanian Subjunctive from a Balkan Perspective. In: Iliana Krapova–Brian Joseph (szerk.): *Balkan Syntax and (Universal) Principles of Grammar*. De Gruyter. Berlin. 278–314.

Cornilescu, Alexandra 1997. Some Notes on the Syntax of the Subject. *Revue Roumaine de Linguistique* XLII: 101–47.

Cornilescu, Alexandra 2000. The Double Structure Construction in Romanian. In: Virginia Motapanyane (szerk.): *Comparative Studies in Romanian Syntax*. Elsevier. Dordrecht. 83–134.

Demiraj, Shavan 1970. De la perte de l'infinitif en albanais. *Studia Albanica* 7: 125–30.

Dikken, Marcel den 1999. On the Structural Representation of Possession and Agreement: The Case of (Anti-)Agreement in Hungarian Possessed Nominal Phrases. In: Kenesei, István (szerk.): *Crossing Boundaries: Theoretical Advances in Central and Eastern European Languages*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 137–78.

Dikken, Marcel den 2004. Agreement and 'Clause Union'. In: Katalin É. Kiss–Henk van Riemsdijk (szerk.): *Verb Clusters. A Study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 445–98.

Dobrovie-Sorin, Carmen 1994. *The Syntax of Romanian*. De Gruyter. Berlin.

É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 213–30.

Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris. Budapest.

Hill, Virginia 2013. The Emergence of the Rumanian Subjunctive. *The Linguistic Review* 30(4): 1–37.

Hill, Virginia–Olga Mišeska-Tomić 2009. A Typology of Subjunctive Complements in Balkan Languages. *Bucharest Working Papers in Linguistics* IX (1): 197–208.

Horger Antal 1934. *Magyar nyelvjárások*. Hornyánszky Viktor R.-T. Budapest.

Joseph, Brian 1983. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive: A Study in Areal, General, and Historical Linguistics*. Cambridge University Press. Cambridge.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Budapest.

Komáromy Andor (szerk.) 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. MTA. Budapest.

Kontra Miklós–Péntek János–Szilágyi N. Sándor 2011. A Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat 1996. évi romániai kérdőíve és kereszttáblái (II.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* LIV: 74–90.

Mišeska-Tomić, Olga 2006. *Balkan Sprachbund Morpho-Syntactic Features.* Springer. Dordrecht.

Motapanyane, Victoria 1995. *Theoretical Implications of Complementation in Romanian*. Unipress. Padova.

Pakó László–Tóth G. Péter (szerk.) 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Balassi Kiadó. Budapest.

Péntek János (szerk.) 2016–2017. *A moldvai magyar tájnyelv szótára 1–3*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.

Piñón, Christopher 1992. Heads in the Focus Field. In: Kenesei, István–Pléh, Csaba (szerk.): *The Structure of Hungarian, Approaches to Hungarian, Vol. 4*. JATE. Szeged. 99–122.

Pintér Lilla 2011. Obviáció a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 135(1): 97–106.

Posgay, Ildikó 2000. The Syntactic Construction of the Type *(el) kell menjek* in Standard Hungarian and the Influence of Transylvanian Dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 2000: 63–7.

Reichenkron, Günter 1962. Der Typus der Balkansprachen. *Zeitschrift für Balkanologie* 1: 91–122.

Stefanescu, Ioana 1997. The Syntax of Agreement in Romanian. *MIT Occasional Papers in Linguistics* 14. MIT Press. Cambridge, MA.

É. Kiss Katalin
Nyelvtudományi Intézet
ekiss@nytud.hu